

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ МОВОЗНАВСТВА

Глуценко В.

– доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 808.3+808.2:801

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД ЯК ГЕТЕРОГЕННИЙ ФЕНОМЕН

Автор спирається на обґрунтовану ним у низці публікацій гетерогенну концепцію лінгвістичного методу, згідно з якою в його структурі доцільно виділяти онтологічний, телеологічний та операційний компоненти.

Такий підхід застосовано до порівняльно-історичного методу. У складі його онтологічного компонента виділено принципи історизму, причиновості, системності й загального зв'язку явищ та історичний, причиновий, системний підходи. Телеологічний компонент становить мета, що може інтерпретуватися у фактологічному й методологічному аспектах. Операційний компонент включає прийом генетичного ототожнення фактів, процедуру лінгвістичної реконструкції, прийоми хронологізації та локалізації мовних явищ.

Ключові слова: *порівняльно-історичний метод, структура, гетерогенний феномен, онтологічний, телеологічний та операційний компоненти.*

Глуценко В.

– доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ МЕТОД КАК ГЕТЕРОГЕННЫЙ ФЕНОМЕН

Автор опирается на обоснованную им в ряде публикаций гетерогенную концепцию лингвистического метода, согласно которой в его структуре целесообразно выделять онтологический, телеологический и операциональный компоненты.

Такой подход применен к сравнительно-историческому методу. В составе его онтологического компонента выделены принципы историзма, причинности, системности и всеобщей связи явлений и исторический, причинный, системный подходы. Телеологический компонент составляет цель, которая может интерпретироваться в фактологическом и методологическом аспектах. Операциональный компонент включает прием генетического отождествления фактов, процедуру лингвистической реконструкции, приемы хронологизация и локализации языковых явлений.

Ключевые слова: *сравнительно-исторический метод, структура, гетерогенный феномен, онтологический, телеологический и операциональный компоненты.*

Glushchenko V.

– Doctor of Science (Linguistics), Professor, Head of the Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

THE COMPARATIVE HISTORIC METHOD AS THE HETEROGENEOUS PHENOMENON

The author rests upon the validated by him in his works heterogeneous conception of the linguistic method, according to which it is appropriate to divide its structure into ontological, teleological and operational components.

The following approach has been applied to the comparative historic method. The historic, causality, systemacity and the general association of phenomena principles as well as historic, causative and systematic approaches can be found in its ontological component. The operational component includes the method of genetic identification of facts, the procedure of linguistic reconstruction, the method of dating and localization of language phenomena.

Key words: *comparative historic method, structure, heterogeneous phenomenon, ontological, teleological and operational components.*

Постановка проблеми. У низці наших публікацій обґрунтовано трикомпонентну (гетерогенну у своїй сутності) концепцію лінгвістичного методу, згідно з якою в його структурі доцільно виділяти онтологічний, телеологічний та операційний компоненти [7, с. 12–13; 3; 4; 8; 18]. Ми показали, що широке трактування лінгвістичного методу є перспективним з погляду вивчення одиниць і категорій усіх мовних рівнів. При вузькому трактуванні лінгвістичного методу він ототожнюється з операціями (прийомами, процедурами), тобто виступає як гомогенний феномен; така інтерпретація збіднює поняття лінгвістичного методу; метод певним чином відмежовується від принципів і підходів, які не включаються в його структуру.

Запропонований підхід дозволяє об'єднати у цілісній концепції методу такі різноманітні, але взаємопов'язані феномени, як принципи / підходи, мета дослідження, операції (прийоми, процедури).

Такий підхід може бути застосований до будь-якого лінгвістичного методу, у тому числі до порівняльно-історичного.

Аналіз останніх досліджень. Проте це питання залишається недостатньо дослідженим. Хоча про структуру порівняльно-історичного методу йдеться в низці наших публікацій, увага акцентується на онтологічному компоненті порівняльно-історичного методу [7, с. 13–22; 6; 5]. Спеціальних праць, які були б присвячені структурі порівняльно-історичного методу як гетерогенного феномена й у яких було б докладно висвітлено специфіку телеологічного й операційного компонентів цього методу, у

мовознавстві немає. Сподіваємося, пропонована стаття заповнить цю прогалину.

Метою нашої статті є характеристика порівняльно-історичного методу з погляду його структури в межах гетерогенної концепції.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити сутність онтологічного компонента, виділивши в його складі певні принципи й підходи; 2) виявити специфіку телеологічного компонента у фактологічному й методологічному аспекті; 3) охарактеризувати прийоми та процедури порівняльно-історичного методу (операційний компонент).

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, у структурі порівняльно-історичного методу доцільно виділяти онтологічний, телеологічний та операційний компоненти.

У його **онтологічний компонент** входить низка принципів і підходів. Провідним для цього методу принципом, який, власне, і викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, є принцип історизму. Це твердження є загальноприйнятим: у будь-якій праці, присвяченій порівняльно-історичному методу, ідеться й про принцип історизму. Проте це не єдиний принцип у структурі онтологічного компонента порівняльно-історичного методу. Проведена нами історико-наукова реконструкція показала, що в працях порівняльно-історичного спрямування значну роль відіграють також принципи причиновості, системності та загального зв'язку явищ [7]. У науковій літературі принципи історизму, причиновості, системності, загального зв'язку явищ розглядають як «загальнофілософські» [14, с. 80] і як принципи лінгвогенетичних досліджень взагалі [9, с. 29–44]. Зокрема, вони є принципами порівняльно-історичного дослідження, що входять в онтологічний компонент порівняльно-історичного методу [7, с. 15–22]. Зазначеним принципам відповідають певні підходи (історичний, причиновий, системний).

Важливим є питання про взаємозв'язок принципів історизму, причиновості та системності в компаративістиці. Розглядаючи принципи системності та історизму, В. І. Постовалова відзначає, що дуже часто ці принципи інтерпретують як незалежні; у цьому випадку питання про їхню сумісність у межах тієї або іншої концепції є дискусійним. Цей підхід допускає такі трактування: 1) обидва принципи виключають один одного; 2) обидва принципи виступають як супутні; 3) обидва принципи не виключають один одного [15, с. 63–64]. Сама В. І. Постовалова вважає принцип історизму одним з різновидів принципу системності, якщо розглядати систему як сукупність її функціонально-генетичних станів [там же, с. 63]. Подібний погляд представлено в праці І. В. Бойченка та В. І. Куценка: автори розглядають принцип історизму як подальшу

конкретизацію принципів розвитку, детермінізму та системності [2, с. 19].

У філософії досить поширеним є пояснення взаємозв'язку принципів історизму, причиновості та системності шляхом звернення до принципу загального зв'язку явищ. Так, Я. Ф. Аскін зазначає взаємозв'язок принципів детермінізму та загального зв'язку явищ і підкреслює, що «детермінізм відбиває активний бік цього взаємозв'язку» [1, с. 14]. О. Г. Спіркін вважає, що принцип загального зв'язку явищ існує в причиновому та системному вияві [17, с. 87].

Подібний підхід відбився й у мовознавстві. На думку В. М. Русанівського, конкретизацією принципу загального зв'язку явищ є принцип причиновості [16, с. 3], а з погляду О. С. Мельничука – принципи причиновості та системності [12, с. 19–20]. Найбільш завершений вигляд такий підхід дістав у концепції В. К. Журавльова: як конкретизацію та вияв універсального принципу загального зв'язку явищ інтерпретовано три принципи – історизму, причиновості й системності [9, с. 39–40].

Телеологічний компонент порівняльно-історичного методу становить його мета. У сучасній компаративістиці її трактують достатньо широко: це відтворення моделей прамовних станів сімей (груп, підгруп) споріднених мов, їхнього подальшого розвитку та членування на самостійні мови, а також створення порівняльно-історичних описів (граматик і словників) споріднених мов [13, с. 485].

Цю мету можна конкретизувати в таких завданнях: 1) встановлення генетичної спорідненості між певними мовами; 2) пояснення генетичної спільності цих мов на основі постулату їхнього походження із спільного джерела (прамови); 3) з'ясування причин і умов «розпаду» прамови (ураховуємо умовність терміна *розпад*, беручи до уваги, що мови утворюються шляхом не тільки дивергенції, а й конвергенції) та утворення самостійних мов; 4) розкриття закономірностей еволюції сім'ї (групи, підгрупи) споріднених мов, виявлення вторинних сходжень і розбіжностей між ними, виділення архаїзмів та інновацій у мовах цієї сім'ї (групи, підгрупи); 5) створення порівняльно-історичних описів (граматик і словників) споріднених мов.

Проте, з нашого погляду, порівняльно-історичні дослідження спрямовані не тільки на висвітлення конкретних фактів з історії тих або інших мов, тобто мають виключно фактологічний характер. Конкретні мовні факти можна усвідомлювати як вияв загальних закономірностей у «підсистемі» онтології, а мету дослідження – як розкриття історичних, причинових, системних зв'язків фактів мови, тобто як реалізацію принципу загального зв'язку явищ на

конкретному історико-мовному матеріалі [7, с. 14–15]. Саме так, з методологічних позицій, трактували мету порівняльно-історичного дослідження вчені Харківської та Московської лінгвістичних шкіл [там же, с. 99, 175].

Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає низку прийомів і процедур. За Г. А. Климовим, це 1) прийом генетичного ототожнення фактів, 2) процедура лінгвістичної реконструкції, 3) прийоми хронологізації та локалізації мовних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей [10, с. 9, 29].

Прийом генетичного ототожнення фактів є основою порівняльно-історичного методу. Існування цього методу можливо лише в тому випадку, якщо буде доведено генетичну тотожність великої кількості різнорідних мовних елементів. Для порівняння може бути використаний тільки найбільш стійкий мовної матеріал: деякі тематичні групи лексики з основного словникового фонду (терміни спорідненості, слова, що позначають життєво необхідні предмети: укр. **земля, небо, вода, дерево** та ін., особові займенники, числа першого десятка, числівник **сто**), форми словозміни й засоби словотворення. Так, генетично тотожними є укр. **ліс**, рос. **лес**, давньор. **лһсѣ**, польське **las** та ін. Зазначимо, що до порівняння залучаються не слова, а морфеми (слово порівняно легко запозичується з мови в мову; у споріднених мовах спільних морфем значно більше, ніж спільних слів).

Найбільш суттєвою частиною операційного компонента порівняльно-історичного методу є процедура лінгвістичної реконструкції [11, с. 202]. Реконструкцію розподіляють на три різновиди: *зовнішню, внутрішню* і «*філологічний метод*» [10, с. 25]. Хоча у практиці мовних досліджень усі три різновиди тісно пов'язані й органічно взаємодіють [там же, с. 25–26; 11, с. 91–92], традиційно вважається, що в межах порівняльно-історичного методу застосовується тільки зовнішня реконструкція (що є, отже, ознакою цього методу), пов'язана з виходом за межі єдиної мовної системи. Зовнішній характер реконструкції полягає в тому, що дослідник реконструює (відновлює) той чи інший архетип на основі зовнішнього порівняння, тобто шляхом порівняння фактів низки споріднених мов, узятих у їхній історії. Завдяки цьому відновлюється мовна картина в періоди, навіть не зафіксовані пам'ятками писемності. Так, встановлення генетичної тотожності укр. **ліс**, рос. **лес**, давньор. **лһсѣ**, польське **las** та ін. (залучаються дані всіх слов'янських мов у сукупності їхніх діалектів і матеріал давніх писемних пам'яток усіма слов'янськими мовами, а також дані інших індоєвропейських мов) дає можливість реконструювати праслов'янську фонему **ǵ** як певний архетип (праформу).

Внутрішня реконструкція і так званий «філологічний метод» (слід відзначити умовність цього терміна, оскільки «філологічний метод» не є власне методом), на думку багатьох компаративістів, застосовуються в межах не порівняльно-історичного, а іншого методу – історичного та, отже, є його ознакою. Історичний метод обмежується рамками однієї мови; дослідник порівнює одне й те саме явище, узяті на різних етапах розвитку певної мови.

Говорячи про хронологізацію та локалізацію мовних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей, необхідно підкреслити, що без урахування чинників часу й простору не можна побудувати історію мови. Хронологізація може бути абсолютною й відносною. Так, перехід *е > о* в російській мові здійснився після ствердіння *ж, ш* (рос. *несёшь, грабёж*), але до ствердіння *ц* (перед *ц* немає *е > о*: рос. *отец*). Це відносна хронологія. Але тут, оскільки розглядувані феномени відбито в давніх писемних пам'ятках, можна встановити й абсолютну. Фонема *ж, ш*, за даними пам'яток, стверділи в XIV ст. (рос. *ножы*), а *ц* – у XVI ст. (рос. *улицы*). З цього випливає, що перехід *е > о* мав місце між XIV і XVI ст., тобто в XV ст. Прийом відносної хронологізації дозволяє встановити, чи відбувалися ти або інші мовні процеси одночасно (синхронно) або послідовно, причому критерієм синхронного (одноплщинного) існування архетипів виступає системність їхньої трансформації. Так, одним з видатних досягнень славістики в XIX ст. стало встановлення послідовності трьох слов'янських палаталізацій задньоязикових приголосних.

Значну увагу компаративісти приділяють і локалізації. Це виявилось, зокрема, у значному поширенні в кінці XIX ст. – на початку XXI ст. лінгвістичної географії, яку частина мовознавців відносить до операційного компонента порівняльно-історичного методу (ідеться, власне, про прийом локалізації), а частина характеризує як окремий метод.

Основними джерелами вивчення історії мови в межах порівняльно-історичного методу виступають матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:
1. Виділення у структурі порівняльно-історичного методу онтологічного, телеологічного та операційного компонентів дозволяє дати повну й усебічну характеристику цього методу. **2.** У складі онтологічного компонента доцільно експлікувати принципи історизму, причиновості, системності та загального зв'язку явищ, а також історичний, причиновий, системний підходи. **3.** Телеологічний компонент полягає у відтворенні моделей прамов, їх подальшого розвитку та членування на певні мови, а також у створенні відповідних порівняльно-історичних описів (фактологічний аспект) і в

реалізації принципу загального зв'язку явищ на конкретному історико-мовному матеріалі (методологічний аспект). 4. Найбільш повно структуру операційного компонента розкрито Г. А. Климовим, який виділив 1) прийом генетичного ототожнення фактів, 2) процедуру лінгвістичної реконструкції, 3) прийоми хронологізації та локалізації мовних явищ та їх системно пов'язаних сукупностей.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в поглибленому вивченні порівняльно-історичного методу в лінгвістично-історіографічному аспекті.

Література

1. Аскин Я. Ф. Философский детерминизм / Я. Ф. Аскин. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1974. – 68 с.

2. Бойченко И. В. Значение исторического материализма для обоснования принципов социально-научного познания / И. В. Бойченко, В. И. Куценко // Социальное познание: принципы, формы, функции : сб. науч. трудов / отв. ред. В. И. Куценко, И. В. Бойченко. – Київ : Наук. думка, 1989. – С. 8–26.

3. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода / Глущенко В. А. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. за вып. В. А. Глущенко. – Славянск, 2001. – Вып. VIII. – С. 3–6.

4. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.

5. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод: онтологічний компонент / В. А. Глущенко // Вісник Донбаського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки : зб. наукових праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. – Слов'янськ : ДДПУ, 2013. – С. 8–19.

6. Глущенко В. А. Принципи дослідження у структурі порівняльно-історичного методу / В. А. Глущенко // Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (зб. наукових праць до 90-річчя з дня народження). – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 27–32.

7. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

8. Глущенко В. А. Теорії лінгвістичного методу в українському мовознавстві кінця XX ст. – початку XXI ст. / Глущенко В. А. // Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2015. – Вип. 2. – С. 6–17.

9. Журавлев В. К. Диахроническая фонология / Владимир Константинович Журавлев. – Москва : Наука, 1986. – 232 с.

10. Климов Г. А. Методика лингвогенетических исследований (Введение) / Г. А. Климов // Общее языкознание : методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1973. – С. 9–33.

11. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания / Макаев Энвер Ахмедович. – Москва : Наука, 1977. – 205 с.

12. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма / А. С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 19–32.

13. Нерознак В. П. Сравнительно-исторический метод / В. П. Нерознак // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – Москва : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 485–486.

14. Подкорытов Г. А. О природе научного метода / Геннадий Алексеевич Подкорытов. – Ленинград : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1988. – 224 с.

15. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ивановна Постовалова. – Москва : Наука, 1978. – 203 с.

16. Русанівський В. М. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 3–11.

17. Спиркин А. Г. Основы философии : учеб. пособие для вузов / А. Г. Спиркин. – Москва : Политиздат, 1988. – 592 с.

18. Glushchenko V. Method Structure in Russian and Ukrainian Linguistic Tradition / Glushchenko V. // Collected Articles of the 3rd International Linguistics Conference (Taganrog, Russia) / edited by G. T. Polenova and T. G. Klikushina. – Newcastle upon Tyne, 2014. – P. 293–300.

Орел А.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 811.161'34-112

ІСТОРІЯ ПІДСИСТЕМИ КОНСОНАНТИЗМУ ПРОТОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВИ (лінгвоісторіографічний аспект)

У статті докладно проаналізовано погляди мовознавців щодо процесів становлення і розвитку підсистеми консонантизму протослов'янського діалекту праіндоєвропейської мови у світлі загальних тенденцій розвитку праслов'янської фонологічної системи в цілому. Обґрунтовано важливість вивчення історико-фонологічних досліджень славістів із метою підвищення експланаторного рівня фонології та встановлення причиново-наслідкових ланцюгів, результатом яких стало формування фонологічної системи праслов'янської мови.

Ключові слова: праслов'янська мова, протослов'янський діалект, фонологічна система, підсистема консонантизму.

Орёл А.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

ИСТОРИЯ ПОДСИСТЕМЫ КОНСОНАНТИЗМА ПРОТОСЛАВЯНСКОГО ДИАЛЕКТА ПРАИНДОЕВРОПЕЙСКОГО ЯЗЫКА (лингвосториографический аспект)

В статье подробно проанализированы взгляды языковедов на процессы становления и развития подсистемы консонантизма протославянского диалекта праиндоевропейского языка в свете общих тенденций развития праславянской фонологической системы в целом. Обоснована важность